



THE SEMANTICS OF WORDS MEANING TIME IN QUTB AL-BILIG

“QUTADG‘U BILIG” ASARIDA VAQT MA‘NOSINI BILDIRUVCHI SO‘ZLAR SEMANTIKASI

Mardanova Dilshoda Sadridin qizi
ToshDO‘TAU magistranti

ANNOTATSIYA

Eski turkiy tilimizda tarixiy vaqt ma‘nosini bevosita atovchi va vaqtga aloqador predmet, voqea-hodisalarni nomlovchi leksemalar talaygina. Yusuf Xos Xojibning “Qutadg‘u bilig” asari ham shunday vaqt semali birliklarning bir qanchasi aks etgan muhim manba hisoblanadi. Maqolada tarixiy vaqt semali birliklar leksik – semantik jihatdan tahlil qilingan. Ularning hozirgi o‘zbek tilida saqlanishi, fonetik, morfologik, semantik jihatdan o‘zgarishga uchraganligi o‘rganilgan.

KALIT SO‘ZLAR: Yusuf Xos Xojib, “Qutadg‘u bilig”, eski turkiy til, lug‘at, “vaqt” semali birliklar, payt, diaxron, vaqt-payt ma‘nosidagi so‘zlar.

Har bir fanning mohiyatini tushunishimizda uning tadrijiy rivojlanishi, bugungi kunga qadar fan sifatida shakllanishi, ya‘ni tarixan tarkib topishini o‘rganish muhim ahamiyatga ega. Lingvistik birliklarni har tomonlama tahlil qilish ularning shakllanish mexanizmini ko‘rib chiqish, keng ko‘lamli faktik materiallarni, mavjud bo‘lgan tadqiqot natijalarini qayta ko‘rib chiqish zarurligiga olib keladi. Shu nuqtai nazardan, “vaqt” semali birliklarni alohida tadqiq qilish, ularni o‘rganishda tarixiy holatiga e‘tibor berish ma‘lum ahamiyatga ega.

Vaqt tushunchasining murakkabligi va ko‘p qirraliligi uni o‘rganishga yondashuvlarni tanlashning favqulodda kengligini belgilaydi. Turli yillardagi mahalliy va xorijiy olimlar o‘z tadqiqotlarida ushbu hodisaning turli jihatlariga murojaat qilishdi. “Har qanday moddiy jarayon bir yo‘nalishda o‘tmishdan kelajakka qarab rivojlanib boradi”. Har qanday til hodisasini tarixiy jihatdan o‘rganishning yagona ilmiy yo‘li birlamchi manbalarga asoslanib, yozma yodgorliklar tili bilan hozirgi tilni qiyoslash, shu asosda ikki oradagi yaqinlikni, farq va yangiliklarni aniqlashdir.

Eski turkiy tilimizda tarixiy vaqt ma‘nosini bevosita atovchi va vaqtga aloqador predmet, voqea-hodisalarni nomlovchi leksemalar talaygina. Yusuf Xos Xojibning “Qutadg‘u bilig” asari ham shunday vaqt semali birliklarning bir qanchasi aks etgan muhim manba hisoblanadi. Avvalo asarda vaqt, payt ma‘nolarida vaqt so‘zi istifoda etilgan: **vaqt** [a.] vaqt . Bu buyra xan vaqti icra ani, jemä xan tilinča bu ajtmiş munı – Bu kitob Bug‘roxon vaqtida, xon tilida yozilgan (QBK, 4).

“Qutadg‘u bilig” asaridagi vaqt ma‘nosini ifodalovchi bunday leksemalarni ma‘nosiga ko‘ra quyidagi guruhlariga ajratdik:

1. Sof vaqtni mavhum predmet sifatida ifodalovchi vaqt semali birliklar.

jaš yosh, hayot. Tirig tutyil anča jašim qil uzun – Tirik tutgin ancha, yoshimni uzun qil (QBN, 397; QBN, 373).



öd vaqt. Ajıqlıy turur bu ölüm belgüüg, ödi kelmäginča er ölmöz küüg – Shubhasiz, bu o‘lim muhaqqaqdir, (ammo) vaqti-soati yetmaguncha mard bahodirlar o‘lmaydilar (QBK, 121₁₅).

ödläk vaqt, taqdir. Oqun urdi ödläk oqi qildi baş – Taqdir o‘z o‘qini urdi, bu o‘q meni yaraladi (QBN, 4076; QBN, 5567).

inçlik I bo‘sh vaqt. Bu kün buldum inçlik seña kelgüka– Bu kun sening oldingga kelish uchun bo‘sh vaqt topdim (QBN, 2435; QBN, 3268).

2.Vaqt faoliyat-jarayoni ifodalovchi vaqt semali birliklar.

ämanät [a.] omonat. Ämanät bilä bolsa köñli süzük – Imoni komil, ko‘ngli pok bo‘lsa (QBN, 1698; QBN, 2202).

3.Voqealikning uzluksiz davom etishini ko‘rsatuvchi vaqt semali birliklar.

ulam – doimiy, bardavom. Ölümkä asiyy qildi ersä ot em, otaçi turu qalyaj erdi ulam– Agar dori-darmon o‘limdan saqlab qolganida edi, tabiblar bardavom yashagan bo‘lar edilar – (QBN, 985; QBN, 1185).

baqi [a.] boqiy, abadiy (QBN, 94).

keç I uzoq vaqt. Özi keç tirilsü jazilsu atı – O‘zi uzoq yashasin, nomi tillarda doston bo‘lsin (QBH, 636).

meñi II boqiy, abadiy, mangu.

meñü abadiy, mangu. Özün meñü ermaz atın meñü ol, atın meñü bolsa özün meñü ol – O‘zing mangu emassan, lekin noming mangu dir, noming mangu bo‘lsa, o‘zing ham mangu qolasan (QBN, 294; QBN, 226).

meñülüg abadiy, mangu. Tirildi ölümsüz uzun meñülüg – U (o‘limsiz), uzoq va mangu yashadi (QBH, 61₁₄).

ölgüsüz abadiy, mangu. Sözüñ edgü sözlä özün ölgüsüz – So‘zingni ezgu qil, ana shunda abadiy qolasan (QBH, 17₂₁).

kesüksüz doimiy, uzluksiz, davomiy. Meniñdin bularqa üküş miñ sälam, tegürgil idim sen kesüksüz ulam – Mendan bularga ko‘pdan-ko‘p salom, ularga davomiy yetkazgin, ey mening Egam (QBN, 176; QBN, 60).

4.O‘tgan zamanni ifodalovchi payt leksemalari

aşnu oldin, avval, burun. Men aşnu ajajın eligkä sözüñ, ne ermiş tiläkiñ kim ermiş özün – Men avval fikringni, tilaging nima-yu, o‘zing kim ekanligingni hukmdorga aytayin (QBK, 222).

Aşnuqi avvalgi. Jana aşnuqi sözkä janyaj tejü, taqi qorqar erdim seña ijmänü – Yana avvalgi so‘zga qaytadi, deb hanuz xavotirlanib sendan qo‘rqar edim (QBK, 301₁₂).

eski eski, qadimgi, oldingi. Qamuy eski neñlär erinçig bolur– Hamma eski narsalar yoqimsiz bo‘ladi (QBN, 603; QBN, 673).

burunvi avvalgi, burungi, qadimgi, dastlabki. Biziñ tilimizkä burunvi uquş– (Bu kitob) bizning tilimizdagi (turkiy tildagi) birinchi donishmandlik kitobidir (QBN, 8₁).

keçgü azalgi, qadimiy, eski. Edi keçgü söz bu mäñäldä kelir– Juda qadimiy so‘z bu masalda keladi (QBH, 15₁₁).

keçki qadimgi, eski. Eði keçki dünja barur bu narı – Bu dunyo juda ko‘hna, qaridir (QBN, 388₄; QBN, 5292).



oza oldin, ilgari, burun. Munin teg kitabni kim ajmiš oza – Bunday kitobni oldin kim tuzgan? (QBK, 415).

ozaqi avvalgi, burungi, qadimgi. Elig qodti emdi ozaqi tilak – Hukmdor avvalgi tilagini qo‘ydi (QBN, 35812; QBN, 4880).

5. Kelasi zamoni ifodalovchi payt leksemalari

udu so‘ngra, keyin. Begi qanča barsa udu qul joli – Bek qayerga borsa, quli ortidan boradi – (QBH, 11022).

udu so‘ngra, keyin. Men ašnu barajin seninidin oza sen aqru udu kel–Men sendan oldinroq borayin, keyin sen ortimdan sekin kelarsan (QBN, 42611; QBN, 5841).

kin keyin, so‘ngra–. Ökünçlüg bolur kin keñäsmaz kiši – Kengashmaydigan kishi o‘kinchli bo‘ladi (QBK, 33712).

ötrü keyin. Uluy tindi ötrü oyulqa baqa ajur – U uzoq vaqt jim turdi, keyin o‘g‘liga murojaat qildi (QBK, 7213).

qačan qachon? qanday? Saña tegsä emgäk ja qadyu saqinč, maña-ma qačan bolya anda sevinč – Senga musibat va g‘am-qayg‘u tegsa, men qanday qilib sevinchga to‘layin? (QBK, 3746).

basa so‘ngra, keyin. Eđgü tutsa bajat eđläsä, qamuy eđgü boldi aninda basa – Olloh kimni ezgu bilib, unga nazar qilsa, uning hayoti ezgulikka yo‘g‘riladi (QBN, 4433; QBN, 6064).

keligli kelgusi, kelajakdagi. Keligli ölüm utru keldi – Keladigan o‘lim yuzma-yuz keldi (deb hisobla) (QBN, 1164; QBN, 144).

6. Inkor paytni bildiruvchi leksemalar.

ödsüz vaqtsiz, vaqt-soati yetmasdan. Kiši ödsüz ölmäs – Kishi vaqt-soati yetmay turib o‘lmaydi (QBN, 1731; QBN, 2252).

hargiz [f.-t.] hargiz, hech. Ölüglikä härgiz asiý qilmas em – O‘ladigan odamga dori foyda bermaydi (QBN, 8813 QBN, 1051).

7. Insonning biologik holati bilan bog‘liq vaqt semasini bildiruvchi leksemalar

balovät balog‘at

jigit yigit. Jigit erdi oylan qilinči amul–O‘glon yigit edi, fel-atvori sokin edi (QBH, 2620).

jigitlik yigitlik, yoshlik. Jigitlik kečär ol tiriglik uçar – Yoshlik o‘tadi, umr uchib ketadi (QBH, 1811).

kičiglik I bolalik, yoshlik. Kičiglikdä mensiz qalir sen bu kün – Yoshligingda mensiz qolarsan bu kun (QBN, 9910; QBN, 1202).

qari qari. Negü ter ešitgil qari köklämiš– Soqoliga oq oralagan qari kishi nima deydi, eshitgin (QBH, 6011).

qariliq qarilik. Qariliq jetilsä barir küč qamuy – Qarilik kelsa, hamma kuch ketadi (QBN, 4092).

avičva qariya, qari kishi. Negü ter bu avičva sözi avičva sözin tut unitma özün – Qari kishi nima deydi, eshitgil, qariya so‘ziga quloq sol, doimo yodda saqla (QBH, 12710).

avučvalik qarilik. Jusuf čilbası jigitlikkä ökünüp avučvaliqin ajur – Yusuf chilboshi yigitlikka afsuslanib qarilik haqida so‘zlaydi (QBN, 123).

8. Sutka qismini ifodalovchi vaqt semali birliklar

jarin III ertalab.



jarin II ertaga. Bu kün munda ersä jarin anda – (Agar baxt) bugun bu yerda bo'lsa, ertaga u yerda (QBN, 50₁₀).

jarinliq ertangi. Meni kör usanma jarinliq ish et – Menga qara, beparvo bo'lma, ertangi ishingni bajarib qo'y (QBH, 50₂₉).

jarinqi ertangi. Necha-ma erazlansä esiz bu kün, ökünch birlä emgär jarinqi künün – Bu kun yomon qancha rohatlansa, ertangi kunini o'kinch bilan mashaqqat chekadi (QBN, 774; QBN, 905).

keç II kech. Keç jat jana ertä tur – Kech yot, yana erta tur (QBH, 60₂₆).

keçä kechqurun. Keçä jatza tañta jana aç turur – Kechqurun yotsa, tongda yana och holda turadi (QBH, 103₅).

keçägi kechqurungi, tungi, kechagi. Keçägi tüşünkä jörügi adin – Kechagi tushingning yo'rig'i boshqa (QBH, 171₁₀).

kün II kun. Tiriglik küniñä tükäl alqinur – Umr kun sayin kamayib boradi (QBH, 108₁₇).

kündüz kunduz. Qara tün törütti jaruq kündüzi – Qora tunni, yorug' kunduzi bilan yaratdi (QBN, 21₁₄; QBN, 123).

künki kungi, kundagi. Tükäl boldi ol künki barça tapuy – O'sha kungi barcha ishlar bajarildi (QBN, 189₉; QBN, 249₆).

künlük kunlik. Nelük arsiqar sen aja öldäçi, özün iki künlük qonuq boldäçi – Ey o'luvchi, nega mag'rurlanasan? O'zing (bu dunyoga) ikki kunlik mehmon bo'luvchisan-ku (QBK, 206₉).

tañ I tong. Qopup jundi qildi jana tañ namaz, namazin ötädi dua qildi – Turib tahorat qildi, tong namozini o'qidi, namozini tugatib, duo qildi (QBN, 285₁₂; QBN, 386₆).

tün tun, kechqurun. Uluq tutsa hamjat kör arslanlaju ügi teg usiz bolsa tünlä saju – Arslon kabi hamiyatni ulug' tutsa, ukki kabi tuni bilan uyqusiz bo'lsa (QBK, 123₁₅).

tünlä tun, kechalar. Uzun tünlä jatma idigä tapunsen – Uzun tunlar yotma, Tangriga topin (QBK, 388₁₀).

9. Hafta kunlarini bildiruvchi vaqt semali birliklar

adina (forscha) juma kuni. Čiyajlar haži qil adina namaz – Kambag'allar haji hisoblangan juma namozini ham o'ta (QBN, 238₁₀; QBN, 3200).

Oy va yil nomini bildiruvchi leksemalar.

aj II vaqt birligi, 30 kunlik muddat. Tükäl on sekiz ajda ajdim bu söz – Bu so'zlarni naq o'n sakkiz oyda aytib (yozib) tugatdim (QBK, 392₁₀).

ajliq oylik, bir necha oylik muddat. Ana qarni manzil qač ajliq amul – Ona qorni (rahmi) bir necha oylik sokin bir manzil bo'ladi – (QBN, 111₇; QBN, 137₂).

jil yil. Iki jil sekiz aj – ikki yil sakkiz oy (QBH, 16₁).

11. Fasl nomlarini ifodalovchi vaqt semali birliklar

fasl [a.] fasl, mavsum. Taqi bir tüş ol kör bu jil fasliña – Yana bir tush borki, ular yil fasllariga bog'liq (QBN, 430; QBN, 588₁).

jaj yoz, bahor. Qadir qışqa jandi jarumiš jaji – Uning yorqin yozi qattiq qishga aylandi (QBH, 46₇).

jajqi yoz. Üči jazqi julduz üči jajqi bil – Ulardan uchtasi bahoriy yulduzlar, uchtasi yozgi yulduzlar, bilgin (QBN, 22₁₅; QBN, 138).



jaz bahor. Jaruq jaz teg erdim tümän tü çečäklig– Turfa xil chechaklari bor nurafshon bahordek edim (QBK, 386₁₆).

jazqı bahorgi. Qozı jazqı julduz – Qo‘y – bahorgi yulduz (QBN, 22₁₂; QBN, 135).

küzki kuzgi, kuz fasliga oid. Üči küzki julduz üči qışqı– Ularning uchtasi kuzgi yulduz, uchtasi qishki (QBH, 16₁₂).

qış qish. Erinçig qışiy sürdi jazqı esın – Bahoriy shamol zerikarli qishni haydadi (QBN, 17₁₂; QBN, 64).

qışqı qishki. Üči küzki julduz üči qışqı– Ularning uchtasi kuzgi yulduz, uchtasi qishki (QBH, 16₁₂).

12. Vaqtning o‘rnini ifodalovchi vaqt semali birliklar

aẋır [a.] oxir-oqibat, natija, oxirgi, so‘nggi. Šahadät bilä kesgil aẋır tınım – Oxirgi so‘zimni shahodat bilan tugatgin (QBN, 40₇; QBN, 387).

azal [a.] azal, taqdir, cheksiz ibtido. Bitilmiš bolur bu aẋalqa azal – Bu ajal azaldan yozilgan bo‘ladi (QBN, 51a).

äzäl [a.] azal, mangulik. Meni ašnu ol qoldı erdi äzäl, anın men qolur boldum emdi tükäl –Avval U meni so‘radi [ya‘ni yaralishimni xohladi] (chunki u) azal edi, shu sababdan endi men tugal (uni) so‘rar bo‘ldim (QBN, 344₁₂; QBN, 468₃).

äẋäl [a.] ajal. Jetilsä äẋäl, bitilmiš bolur bu äẋälqa äzäl– Agar ajal yetsa, bu ajal azaldan (peshonaga) bitilgan bo‘ladi (QBN, 100₁₃; QBN, 1218).

bašla=boshlamoq, boshqarmoq. Bajat atı birlä sözüg bašladı – Xudoning nomi bilan so‘zini boshladi (QBK, 184₁₀).

keč= o‘tmoq, kechirmoq, yashamoq. Jigitlik kečär ol tiriglik uçar – Yoshlik o‘tadi, umr uchib ketadi (QBH, 18₁₁).

13. Muayyan ishning qisqa muddat yoki o‘ziga xos ro‘yobga chiqish vaqt semali birliklar

ančan shuncha, shu qadar, ancha mahal. Qaju iş qılıp bulmasa ol tatıy qodı bergü ančan aj bilgi batıy – Kim biror ishni qilib undan zavq topmasa, uzoq muddatga uni tashlash kerak, ey bilimi chuqur (QBK, 292₁₂).

evüg tez orada, tez. Čıyaj tul jetim qıssa bersä ötüg, anı barča tınlap ötünsä evüg – Kambag‘al, beva, yetimlarning o‘tinchlariga e‘tibor qilsa, ularning barchasini tinglab, o‘tinchlariga chora topsa (QBH, 92₂₁).

bütä ko‘p, uzoq. Bütä boldı elig jüzin körmädım – Ko‘pdan beri hukmdor(yuzi)ni ko‘rmadım (QBK, 74₁₂).

erkän qachon, qachonki, hozircha, paytida. Kiçig oylan erkän bilig ögränür, uluy bolsa ötrü tiläkkä tegür – Kishi kichiklik paytida bilim o‘rgansa, yoshi ulg‘ayganda tilagiga yetadi (QBK, 90₇).

bata darhol, hoziroq. Elig aldı evkä kigürdi bata – Qo‘l berishib ko‘rishdi, darhol (mehmonni) uyga taklif qildi (kiritdi) (QBK, 191₂).

14. Marosim nomlarini bildiruvchi vaqt semali leksemlar

küdän nikoh kechasi. Kelin qız sevinçi küdän tünläri– Kelinlar sevinchi–nikoh kechasi (QBN, 88₂₈; QBN, 2344).

15. Vaqt hisob birligini ko‘rsatuvchi vaqt semali birliklar



arslan II arslon burji (o'n ikki burjdan birining, beshinchisining turkiy nomi, Asad burji). K r arslan bil  qo'sni buydaj ba'si – Ko'rgin, Asad bilan Sumbula qo'shni (QBN, 12a).

 adan ( adan) II Aqrab burji. Toyard n  adan qopmi'sh– Sharqdan Aqrab burji ko'rindi (QBK, 290₃).

 idan Aqrab burji. Ba'sa  lg  bolti  idan ja e'si– Sharqdan Tarozi burji, uning hamrohlari Aqrab va O'qotar burji ko'rindi (QBK, 16₁₀).

er n tir Tarozi burji, Mushtariy yulduzi, Egizaklar burji

ja II o'qotar burji

k n k Tog' echkisi burji. Basa keldi oylaq k n k h m baliq, bular tuydi ers  jarudi qaliq – Yana O'g'laq (Jadiy), Ko'nak (Dalv) va Baliq keldi, bular tuqqach, osmon yorishdi (QBN, 137).

qu iq chayon burji

s r tan [a.] Saraton burji., Bu aj b r i s r tan – Ayni paytda o'ning burji–Saraton (QBK, 3₁₁).

ud Ud burji.

 lg  Tarozi burji. Ba'sa  lg  bolti  idan ja e'si – Sharqdan Tarozi burji, uning hamrohlari Aqrab va O'qotar burji ko'rindi (QBK, 16₁₀).

Yuqoridagi tasnifdan ko'rinadiki, eski turkiy tilda vaqt hisobi birliklari sifida doimiy takrorlanib turgan tabiat hodisalari asos qilib olingan. Bular: kun va tundan iborat bo'lgan sutkalar, osmonda o'ning paydo bo'lishi, fazalarining almashinuvi, ko'rinmay qolishi, ya'ni oy va yerning quyosh atrofida yillik aylanishi edi. Asta-sekin vaqtni aniqlash ehtiyoji oshgan. Buning uchun esa osmon jismlari harakatini ko'proq kuzatish zarur edi va bu esa o'z navbatida astronomiya fanining rivojlanishini talab etadi. Shuning bilan birga boshqa masala paydo bo'ladi: ya'ni sutkalar, oylar, yillar o'rtasidagi munosabatni aniqlash kerak edi. Bu masalani yechish uchun murakkab matematik hisob-kitoblarni olib borishga to'g'ri keldi. Natijada qadim zamonlardan amaliy xronologiya sohasida astronomiya va matematik ma'lumotlarning qo'llanila boshlanishi asta sekin bu bilimlar sistemasini ilmiy fanga aylantira boradi.

Asar so'z boyligini tilshunoslikning yangi yo'nalishlari asosida o'rganish turkiy xalqlarning milliy-madaniy, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy turmushi, urf-odatlarini, qadriyatlarini, eski turkiy til davridagi olamning lisoniy manzarasi haqida to'laqonli tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Ba'zi so'zlarning etimologik tahlili ham keltirishga, tahlillar davomida so'z ma'nosidagi o'zgarishlar, ma'no kengayishi va ma'no torayishiga uchragan so'zlar xususida fikr yuritishga zamin bo'ladi.

Demak, turkiy qavmlarning ilk o'rta asrlardagi zamon – vaqt borasidagi tafakkuri, qarashlari va qarashlar aksini torgan leksika ushbu ota tilining vorisi bo'lmish bugungi kun o'zbek tiliga o'zgarishlar yetib kelgan. Bu o'zgarishlar so'zlardagi fonetik, leksik-semantik va funksional o'zgarishlardir. Bu xulosani ushbu leksemalarning diaxron tadqiqidagi funksional-semantik barqarorlik isbotlab berdi.

Foydalanilgan Adabiyotlar

1. Hojiyev A. O'zbek tili so'z yasali'shi tizimi. Oliy o'quv yurtlarining filologiya fakultetlari o'qituvchi va talabalari uchun qo'llanma. Toshkent: O'qituvchi, 2007.
2. Mirtojyev M. O'zbek tili semasiologiyasi. – T.: "Mumtoz so'z", 2010.
3. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – T.: "O'qituvchi", 1992.



4. Абдушукуров А. Эски туркий адабий тил лексикаси (140-143-бет); Тошкент-2015
5. Ахтамова Х. Пайт муносабатини ифодаловчи кўмакчи формалар// Ўзбек тили ва адабиёти.- 1988.- №1- Б. 47- 51.;
6. Ҳақимова М. Ўзбек тилида вақт маъноли луғавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантириш имкониятлари.НДА. Фарғона,2004.
7. Ҳақимова М. Ўзбек тилида лексик-семантик вақт тизими//Тил ва адабиёт таълими. -2003. - №3. -Б. 36-40.
8. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг (Ҳозирги ўзбек тилига табдил қилувчи Қ.Каримов).–Т., 1972.
9. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Нашрга тайёрловчи Қ. Каримов. – Т.: Фан, 1971. – 964 б.
10. Юсуф Хос Ҳожиб.Қутадғу билиг (Ҳозирги ўзбек тилига ўгирувчи Ф.Равшанов).– Т.:Академнашр, 2015.